

- ⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 90.
- ¹⁰ Там же, с. 90—91.
- ¹¹ *Vydowski A.* Mogily w Nowowsiolke. — Swiatowit, 1904, N 5, s. 53.
- ¹² *Кубышев А. И.* Отчет о работе Херсонской экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 г. — НА ИА АН УССР, 1977/23, с. 41.
- ¹³ Мифы народов мира : Энциклопедия. В 2-х т. М., 1980, т. 1, с. 272.
- ¹⁴ *Боровка Г. И.* Указ. соч., с. 176.
- ¹⁵ *Чередищенко Н. Н.* Отчет Приазовской экспедиции 1977—1978 гг. о раскопках Бердянского кургана. — НА ИА АН УССР, 1977—1978/9А, с. 42.
- ¹⁶ *Клочко Л. С.* Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁷ *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, 1980/11, с. 40—43.
- ¹⁸ *Клочко Л. С.* Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁹ *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983, с. 108.
- ²⁰ Там же, с. 101.
- ²¹ *Кузьмина Е. Е.* Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада. — В кн.: Искусство Востока и античности. М., 1977, с. 21.
- ²² *Бессонова С. С.* Указ. соч., с. 108.
- ²³ *Калоев Б. А.* Скифо-сармато-алано-осетинские параллели. — В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 312.
- ²⁴ Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии: Тр. археол. экспедиции 1953—1957 гг. — Орджоникидзе, 1961, с. 13. 130.
- ²⁵ *Сухарева О. А.* Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. — В кн.: Среднеазиатский этнографический сб. М., 1954, с. 299—354. (Тр. Ин-та этнографии; Т. 21).
- ²⁶ *Боровка Г. И.* Указ. соч., с. 188.
- ²⁷ *Акишев К. А., Акишев А. К.* Происхождение и семантика иссыкского головного убора. — В кн.: Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980, с. 14—32.
- ²⁸ *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. — М., 1977, с. 67.
- ²⁹ *Захарова И. В., Ходжаева Р. Д.* Казахская национальная одежда XIX — начала XX века. — Алма-Ата, 1964, с. 110—114.

В. М. ЗІНЬКО

Сільські могильники Східного та Північно-Західного Криму V—III ст. до н. е.

Останнім часом інтенсивними і цілеспрямованими дослідженнями нагромаджено чималий археологічний матеріал про ґрунтові могильники сільських поселень V—III ст. до н. е. європейської частини Боспору. Одержано різні категорії речей, виділено типи поховань, що дало змогу обробити даний матеріал статистично та провести первинний порівняльний аналіз поховань з різних могильників. Метою нашого аналізу є виявлення загальних та відмінних рис ґрунтових могильників Східного Криму як між собою, так і з одним з некрополів Північно-Західного Криму — Панське I. Всі ці могильники належали до двох різних політичних утворень — Боспору і Херсонеса.

Перші безкурганні поховання хори Боспору на Керченському п-ові були відкриті наприкінці XIX ст. археологом-аматором О. О. Діріним¹. Неподаляк від с. Куль-тепе він виявив могильник, що складався з поховань у кам'яних ящиках. Досліджено 27—35 таких поховань. Незважаючи на неповний та поверховий звіт, поховання можна датувати V—IV ст. до н. е.

ґрунтовне вивчення сільських поселень і некрополів Боспору розпочалось у середині 50-х років Східнокримським загоном Причорноморської експедиції ІА АН СРСР.

Джерелом для проведення порівняльного аналізу стали такі пам'ятки.

1. Розвідками 1960 р. на Керченській ділянці Північнокримського каналу знайдено ґрунтовий могильник поблизу с. Фронтове², що знаходився на високому плато. На площі близько 400 м² розкрито понад

100 поховань, що належали до двох періодів існування пам'ятки. Поховання першого періоду датуються за набором наконечників стріл та акінаків V—IV ст. до н. е. Могили некрополя Фронтове 1 зосереджені двома компактними групами, що простягаються з південного заходу на північний схід на відстані 30 м одна від одної. Всього досліджено 62 поховання з трупопокладеннями.

2. У 1973 р. в 1,5 км на схід від с. Золоте В. М. Корпусова дослідила дев'ять кам'яних ящиків³. У 1975 р. ці дослідження продовжив О. О. Масленніков⁴. Некрополь містився на кам'янистому плато, в 300 м на схід від с. Золоте. Він займав смугу шириною 300—500 м та простягався з півдня на північ на 2,5—3 км. О. О. Масленніков розкопав сім кам'яних ящиків⁵, що являли собою дещо заглиблені в материк гробниці, складені з кількох поставлених на ребро плит.

3. Крім некрополя Фронтове 1, І. Т. Кругликова виділяє два ґрунтові могильники, що належали до періоду V—III ст. до н. е., — поблизу поселень Південночурубашське та Михайлівське. Неповдалік поселення Південночурубашське розкопані шість кам'яних ящиків і ґрунтова могила⁶.

4. Розкопки курганного некрополя Панське 1 у Північно-Західному Криму розпочав О. М. Щеглов у 1969 р.⁷ На сьогодні досліджено 30 поховань у міжкурганному просторі. Основна маса ґрунтових поховань зосереджена в північно-східній частині некрополя й простягається смугою, ширина якої з південного заходу на північний схід 15—20 м. Пам'ятка датується початком IV — початком III ст. до н. е. й є синхронною поселенню Панське 1⁸.

Методика. Оскільки поховальний обряд фіксується за залишками явищ, що повторюються з різним ступенем подібності на багатьох об'єктах, виникає можливість класифікувати його залишки і провести їх статистичний облік та аналіз. Методику статистичної характеристики та порівняльного аналізу поховального обряду розробили В. Ф. Генінг та В. О. Борзунов⁹.

Процес поховального обряду можна розчленувати на кілька категорій, що являють собою залишки комплексу дій. Первісна ланка процесу — окрема дія, що зафіксована в матеріальних предметах, виділяється як одиниця сукупності. Конкретний вид окремої дії (одиниця сукупності) визначається як ознака¹⁰.

Дані для кожної ознаки в первісних статистичних таблицях підсумовуються і заносяться до групових статистичних таблиць. Кількісні дані ознак переводяться у відносні процентні величини, що порівнюються, частоти. За 10% приймається загальна кількість ознак кожної окремої одиниці сукупності (табл. 1, «б»).

Для порівняльного аналізу використані вихідні дані, одержані в результаті підсумкових характеристик (табл. 1, «а», «б»).

Початковий етап порівняння — визначення ступеня подібності двох пам'яток, що виражається у загальному абсолютному коефіцієнті подібності двох пам'яток $K_{a,b} - K_{a,b} = \frac{\sum k_{1...n}}{n}$ ¹¹. Спочатку обчислюється абсолютний коефіцієнт подібності двох пам'яток для кожної одиниці сукупності ознак. Його знайдено за методом Д. Брейнерда — В. Робінсона з корективами на 100% числення.

Абсолютний коефіцієнт подібності двох пам'яток обчислюється як середнє арифметичне коефіцієнтів подібності всіх одиниць сукупності (табл. 2). Середньоарифметичне не відбиває всіх варіацій і ступеня концентрації коефіцієнтів подібності за окремими одиницями сукупності. Цю функцію виконує середньоквадратичне відхилення

$$\sigma_{ab} = \pm \sqrt{\frac{\sum (K_{1...n} - K_{a,b})^2}{n-1}}$$

пам'яток буде $K_{a,b} \pm \sigma_{ab}$.

Порівняльна характеристика могильників. Всі поховання могиль-

Таблиця 1. Характеристика поховального обряду

Показник	Категорія		Характеристика моги											II Характеристика похованих						
	Одинця сукупності		вид могильної споруди			орієнтація					кількість похованих в одній могилі			поза похованого						
	грунтові ями	кам'яні ящики	підвішні могили	з. С.	Пн.-Пд.	Пн.-С.	Пд.-С.	Не визначена	Один	два	кілька	показник числення	виростаний	скорочений	невизначена					
№ ознаки		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14					
а. Кількість	Фронтове 1	52	48	1	3	51	—	—	—	—	—	—	—	37	10	5	67	41	2	24
	Золоте	16	—	16	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	2	14	37	15	1	21
	Південночурбашське	7	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6	7	2	—	5
	Панське 1	30	25	1	4	2	6	17	—	5	21	6	3	21	6	3	42	33	4	5
	Всього	105	73	24	7	63	6	20	9	7	58	19	28	153	91	7	153	91	7	55
б. Частковість сукупності	Фронтове 1	100	92,3	1,9	5,8	98,1	—	—	—	—	1,9	—	—	71,2	19,2	9,6	100	95,3	4,7	—
	Золоте	100	—	100	—	71,4	—	—	—	—	7,2	21,4	—	—	12,5	87,5	100	90	10	—
	Південночурбашське	100	14,3	85,7	—	100	—	—	—	—	14,3	85,7	—	—	14,3	85,7	100	100	—	—
	Панське 1	100	89,3	3,3	13,4	8,0	24	68	—	—	70	20	10	100	89,2	10,8	100	89,2	10,8	—
Норма розподілу	100	47,5	47,7	4,8	44,3	6	22,9	26,8	—	35,5	16,4	48,1	100	93,6	6,4	100	93,6	6,4	—	

* З. — захід; С. — схід; Пд. — південь; Пн. — північ.

Категорія		II. Характеристика похованих										III. кераміка															
		Орієнтація кістяків										Кількість посудин у могилі				Вид кераміки											
Показник	Одинця сукупності		південь-захід	захід	південь-захід	17	18	південь	південь-захід	19	захід	20	південь-захід	21	південь	22	не визначена	показник	одна	дві	кілька	відсутні	показник	ліпна	на кружалі	чорнота-ковпа	
	№ ознаки	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30										
2. Кількість	Фронтове I	2	38	—	—	—	1	—	—	26	52	2	1	—	49	3	2	1	—	3	2	1	—	—	—	—	—
	Золоте	3	11	—	1	—	1	—	—	21	16	3	2	3	8	12	4	6	2	—	6	4	6	2	—	—	2
	Південночубашське	2	—	—	—	—	—	—	—	5	7	—	—	—	6	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
	Панське I	2	2	—	6	26	2	—	—	4	30	6	4	4	16	77	5	66	4	4	16	77	5	66	4	6	6
	Всього	9	51	—	7	026	4	—	—	56	105	11	7	8	79	95	11	76	7	8	8	79	11	76	8	8	8
6. Частковість сукупності	Фронтове I	4,9	92,7	—	—	—	2,4	—	—	—	100	3,8	1,9	—	94,3	100	66,7	33,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Золоте	18,7	68,7	—	6,3	—	6,3	—	—	—	100	18,7	12,5	18,7	50,1	100	33,3	50	16,7	—	—	—	—	—	—	—	—
	Південночубашське	100	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	85,7	100	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Панське I	5,3	5,3	—	15,7	68,4	5,3	—	—	—	100	20	13,3	13,3	5,34	100	6,5	85,7	7,8	—	—	—	—	—	—	—	—
	Норма розподілу	32,2	41,7	—	5,5	17,1	3,5	—	—	—	100	10,6	6,9	11,6	70,9	100	26,6	67,3	6,1	—	—	—	—	—	—	—	—

Показник	Категорія	IV. Інший інвентар										V Ритуальні рештки					VI. Характеристика надмогильних споруд				
		Показник		Прикраси		зброя		знаряддя праці		вохрою		Інше		показник численія	стега	кам'яна оторожа	кам'яний надгробок	окремі камени за периметром	Немає		
		е	немає	е	немає	е	немає	е	немає	е	немає	е	немає								
		31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45					
а. Кількість	Фронгове 1	67	14	53	8	59	12	55	11	56	24	73	52	—	—	—	—	30			
	Золоте	37	8	29	7	30	6	31	—	47	—	37	16	—	11	—	—	5			
	Південночубашське	2	1	1	—	2	—	2	—	2	—	2	8	—	1	—	—	6			
	Панське 1	42	4	38	3	39	80	34	—	42	—	42	30	2	1	9	7	11			
	Всього	148	27	121	18	130	26	122	11	13	24	124	105	2	13	31	7	52			
б. Частковість сукупності	Фронгове 1	100	20,9	79,1	11,9	88,1	17,9	82,1	16,9	83,6	35,8	64,2	100	—	—	42,3	—	57,7			
	Золоте	100	21,6	78,4	18,9	81,1	16,2	83,8	—	100	—	100	100	—	68,7	—	—	31,3			
	Південночубашське	100	50	50	—	100	—	100	—	100	—	100	100	—	14,3	—	—	85,7			
	Панське 1	100	9,5	20,5	7,5	92,8	19	81	—	100	—	100	100	6,7	3,3	30	23,3	36,7			
	Норма розподілу	100	25,5	74,5	9,5	90,5	13,3	86,7	4,1	95,9	8,9	91,1	100	1,7	21,6	18,1	5,8	52,8			

зика Фронтоне 1 В. М. Корпусова ділить за конструкцією могил на три групи: прості ями (48 могил); ями, обкладені по стінках бутовим каменем (1 могила); підбійні могили (3 могили)¹³. Майже в усіх похованнях знаходилися випростані на спині кістяки, орієнтовані здебільшого на захід, лише у двох — скорчені. В могилах було один-два кістяки, зрідка — чотири-п'ять. У трьох могилах трапився керамічний посуд (див. табл. 1, 1). Половина могил містила кам'яні майданчики. Ряд кістяків мав прикраси, зброю, знаряддя праці.

На могильниках Золоте та Південночурубашське всі поховання за конструкцією могил — кам'яні ящики, орієнтація їх різна (див. табл. 1). У ящиках лежали випростані на спині два чи більше кістяків з південно-західною або західною орієнтацією. Деякі могили мали супроводжуючий інвентар (табл. 1, 1, 2).

За конструкцією могильні споруди некрополя Панське 1 можна поділити на кілька груп: переважають ґрунтові ями, є підбійні могили та кам'яний ящик. Чітка залежність між статеві-віковим фактором і конструкцією могильної споруди не простежується. В могильній ямі знаходилися один-два кістяки, зрідка — чотири-п'ять. Небіжчики лежали випростано на спині, орієнтовані здебільшого на північний схід. У чотирьох похованнях трапилися скорчені кістяки. Більшість досліджених поховань мала інвентар: дві-три посудини, що знаходилися праворуч від черепа (коли могила містила один кістяк), прикраси і дрібні металеві речі — голки, ножі. Кераміка представлена чорнолаковими, простими кружальними і ліпними посудинами.

На всіх могильниках панівним був однаковий спосіб поховання — трупопокладення, тому ця ознака не включена в таблицю.

У результаті порівняльного аналізу одержано коефіцієнти для кожної пари могильників, що відбивають ступінь їх подібності (табл. 2), для визначення якого складається матриця парних коефіцієнтів подібності (табл. 3). Вона наочно демонструє ступінь подібності могильників. Загалом, максимальну подібність мають могильники Золоте і Південночурубашське — 70,6%. Етнічна належність населення, яке залишило обидва могильники, на думку фахівців, різна. В. М. Корпусова вважає, що могильник Золоте належав етносу, близькому до сіндів¹⁴. О. О. Масленников трактує його як могильник автохтонного населення — кіммерійців¹⁵, на думку ж І. Т. Кругликової, пам'ятку лишили греки¹⁶. Проте результати порівняльного аналізу наочно вказують на схожість поховального обряду, яка, очевидно, базується на соціальній та етнокультурній близькості.

Велику подібність мають могильники Фронтоне 1 і Панське 1 — 69,4%. Відмінність простежується за ознакою «орієнтація кістяків» (подібність лише 12,6%) (табл. 2), а також у наявності поховань з вохрою і напутньою їжею. Понад 16% поховань з некрополя Фронтоне 1 мали кістяки, кінцівки і черепи яких були посипані вохрою, 24 кістяки супроводжувала м'ясна напутня їжа — ліва передня нога вівці з лопаткою і кількома ребрами¹⁷. На пам'ятці в Панському 1 поховання з вохрою та напутньою їжею не відомі. А саме ознаки — стійка західна орієнтація і наявність кісток жертвовної їжі (поряд з іншими, властивими і Панському 1) — дають підставу трактувати ґрунтовий некрополь Фронтоне 1 як скіфський¹⁸. В. М. Корпусова вказує на «генетичні зв'язки населення, яке залишило цей некрополь, з населенням Криму ранньоскіфського часу, етнічна атрибуція якого ще не з'ясована, а також з мешканцями Північного Кавказу»¹⁹. О. О. Масленников вважає, що могильник був тавро-скіфським і належав, мабуть, східній групі таврів²⁰.

Посипання вохрою, напутня їжа, майже повна відсутність кераміки — характерні елементи поховального обряду могильника Фронтоне 1²¹. Для ґрунтових поховань некрополя Панське 1 вони не відзначені.

Коефіцієнт подібності могильників Фронтоне 1 і Золоте 66,1%.

Таблиця 2. Парні коефіцієнти подібності за одиницями сукупності

Одиниця сукупності	Від могиль- ної споруди	Орієнтація могили	Кількість кістяків в могилі	Поза похова- ного	Орієнтація кістяків	Кількість посуду в мо- гилі	Надвність вигляд керамі- ки
№ ознаки	1—3	4—7	8—11	12—13	15—22	24—27	28—30
Фронтowe 1 — Зо- лоте	1,9	7,31	22,1	94,6	76	55,8	66,6
Фронтowe 1 — Пів- денночурубаш- ське	16,2	1,9	23,9	95,3	4,9	85,7	33,3
Фронтowe 1 — Панське 1	91	9,9	98,8	93,9	12,6	59,1	39,8
Золоте — Півден- ночурубашське	85,7	28,6	98,2	90	18,7	64,4	50
Золоте — Пан- ське 1	3,3	15,2	22,5	99,2	22,2	84,6	64,3
Південночурубаш- ське — Пан- ське 1	17,6	14,3	24,3	89,2	5,3	66,7	85,7
В середньому	35 41,2	23,8 25,6	48,3 38,9	93,8 3,7	23,3 25,4	71,5 15,5	56,6 19,4

Проте могильні споруди цих некрополів різняться між собою (коефіцієнт подібності лише 1,9%).

Надзвичайно цікаві паралелі можна провести між могильниками Панське 1 та Золоте (коефіцієнт подібності 63,8%). Кам'яний ящик з Панського 1 аналогічний ящикам із Золотого²². В обох випадках вони дещо заглиблені у материк та складені з кількох поставлених на ребро великих вапнякових плит. Дещо вищий показник подібності за ознакою орієнтації кістяків — 22,2%. Інвентар, як і на могильнику з Фронтowego 1, представлений типовим для всіх описаних пам'яток набором речей. Проте для некрополя Фронтowe 1 характерна відсутність кераміки в похованнях. Вона відома лише в трьох похованнях: ліпній посудини і кружальна ойнохоя²³.

Ліпний посуд представлено на всіх могильниках скіфською керамікою. Проте лощена ліпна посудина з могильника Фронтowe 1 із врізним орнаментом²⁴ і подібні знахідки з некрополя Золоте не знаходять собі аналогій у скіфській кераміці²⁵.

Таблиця 3. Матриця парних коефіцієнтів подібності могильників

Могильник	Золоте	Панське 1	Фронтowe 1	Південночурубашське	Подібність	Ранг
Золоте	—	63,8	66,1	70,6	66,8	1
Панське 1	63,8	—	69,4	59,7	64,3	2
Фронтowe 1	66,1	69,4	+	54,5	63,3	3
Південночурубашське	70,6	59,7	54,5	—	61,6	4

Серед кружальної кераміки переважає грецький імпортований посуд. Це різноманітні посудини для вина і пахощів.

Зброя найчастіше трапляється в некрополях Золоте (у 19% всіх поховань), Панське 1 і Фронтowe 1 (відповідно 7 і 12%). Це залізні скіфські акінаки і бронзові наконечники стріл. Зрідка знаходили цілі сагайдачні набори (Панське 1).

Пари Південночурубашське — Панське 1 (коефіцієнт подібності 59,7%) і Фронтowe 1 — Південночурубашське (коефіцієнт подібності

ознак поховального обряду

Поховання з прикрасами	Поховання зі зброєю	Поховання зі знаряддям праці	Поховання з вахрою	Поховання з напугною бжею	Надмогильні споруди	В середньому	±	Ранг
31,32	33,34	35,36	37,38	39,40	41—45			
99,3	93	98,3	83,6	64,2	31,3	66,1	30,3	3
70,9	88,1	83,1	83,6	64,2	57,7	54,6	32,2	6
88,6	95,3	98,7	83,6	64,2	66,7	69,4	31,4	2
71,6	81,1	83,8	100	100	45,6	70,6	27,3	1
87,9	88,3	97,2	100	100	34,6	63,8	38,1	4
59,5	92,8	81	100	100	40	59,7	33	5
79,6	89,6	90,2	91,8	82,1	46	64	26,4	
14,7	5,1	5,3	8,8	19,6	13,8	6,1		

54,5%) мають подібність близько 60%. Мала схожість цих могильників простежується при орієнтації кістяків (5,3 і 4,9%) і могил (14,3 і 1,9%).

Використання математичних методів дало змогу конкретизувати та виявити в певних кількісних характеристиках елементи поховального обряду. Це дозволило одержати різноманітні дані про ступінь подібності як окремих могильників так і їх категорій і накреслити перспективні шляхи для дальших досліджень. Найбільш цікаві результати слід чекати, вірогідно, при типологічному вивченні ліпної кераміки.

Результати проведеного дослідження, що базуються на аналізі всіх компонентів поховального обряду, дають підставу передбачити з достатньою ймовірністю, що в усіх могильниках під невелиючим флером грецьких і скифських елементів наявні інші етнічні елементи, генетично пов'язані з населенням Криму доскіфського часу. Проте для кожного могильника накреслюються свої показники поховального обряду, що вказують, мабуть, на різноманітність цих етнічних елементів.

В. Н. ЗИНЬКО

Сельские могильники Восточного и Северо-Западного Крыма V—III вв. до н. э.

Резюме

В статье проводится сравнительный статистический анализ ряда могильников V—III вв. до н. э. Восточного Крыма и грунтовых погребений могильника Панское I в Северо-Западном Крыму. Данные о грунтовых погребениях могильника Панское I публикуются впервые. Получены разнообразные данные о близости могильников как в целом, так и по отдельным категориям. По мнению автора, во всех могильниках имеются в наличии элементы, генетически связанные с населением Крыма доскифского времени.

¹ Дирин А. А. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки. — ЗООИД, 1896, вып. 19, с. 128 и сл.

² Корпусова В. Н. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтное. — АИУ, 1967, вып. 1, с. 39.

³ Корпусова В. Н., Орлов Р. С., Гершкович Я. П. Работы у села Золотое. — АО 1973. М., 1974, с. 293; Корпусова В. М., Орлов Р. С. Могильник VI—IV ст. до н. э. на Керченском полуострове. — Археология, 1978, 28, с. 65.

⁴ Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое. — КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 84 и сл.

- ⁵ У 1976—1977 рр. О. О. Масленников розкопав ще 14 кам'яних ящиків. Див.: *Масленников А. А.* О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э. — СА, 1980, № 1, с. 61.
- ⁶ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975, с. 247.
- ⁷ *Щеглов А. Н.* Тарханкутская экспедиция в 1969—1975 гг. — КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 61.
- ⁸ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978, с. 49.
- ⁹ *Генинг В. Ф., Борзунов В. А.* Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда. — ВАУ, 1975, вып. 13.
- ¹⁰ Там же, с. 44.
- ¹¹ Там же, с. 59.
- ¹² Там же.
- ¹³ *Корпусова В. М.* Про населення хори античної Феодосії. — Археологія, 1972, 6, с. 42—43.
- ¹⁴ *Корпусова В. М., Орлов Р. С.* Указ. соч., с. 75; *Корпусова В. Н.* Некрополь Золотое. — Киев, 1983, с. 5, 83.
- ¹⁵ *Масленников А. А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981, с. 27.
- ¹⁶ *Кругликова И. Т.* Указ. соч., с. 248.
- ¹⁷ *Корпусова В. М.* Про населення хори античної Феодосії, с. 42.
- ¹⁸ *Яковенко Є. В.* Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974, с. 36—37.
- ¹⁹ *Корпусова В. М.* Про населення хори античної Феодосії, с. 46.
- ²⁰ *Масленников А. А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э., с. 22.
- ²¹ *Корпусова В. М.* Про населення хори античної Феодосії, с. 46.
- ²² За винятком кам'яних ящиків 1, 2 розкопу другого могильника Золоте. Див.: *Масленников А. А.* Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое, с. 85.
- ²³ *Корпусова В. М.* Населення хори античної Феодосії, с. 43.
- ²⁴ Там же, с. 43, рис. 2, 7.
- ²⁵ *Масленников А. А.* О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э., с. 7.

Д. Н. КОЗАК, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.

При розгляді археологічного аспекту проблеми етногенезу слов'ян слід прийняти до уваги епоху, що охоплює першу чверть I тис. н. е., адже саме на початку цього періоду відбувається криза культур з латенськими традиціями, представленими, зокрема, зарубинецькими і пшеворськими старожитностями (рис. 1; 2), а наприкінці між Західним Бугом, Дністром і Дніпром з'являються нові утворення: київська, черняхівська і вельбарська культури. Якщо пізньолатинський і пізньоримський часи характеризуються відносною стійкістю культур і тому краще піддаються реконструкції на основі археологічних джерел, то хід процесів на цій території в I—II ст. зрозуміти важче. Між тим саме тут наявний ключ до розуміння історичної долі зарубинецьких племен, генезису черняхівської і київської культур. Суттєві етнокультурні зрушення цього періоду стали важливою ланкою в формуванні частини слов'янських племен.

До недавнього часу ранньоримський період Буго-Дністровського лісостепового Правобережжя можна було охарактеризувати лише за нечисельними липицькими і липицько-зарубинецькими старожитностями у Верхньому Подністров'ї¹, а також окремими пам'ятками, розташованими на периферії зарубинецької і пшеворської культур. До останніх відносяться могильник у Гриневичах Великих на Західному Бузі² (ПНР), кілька поселень і могильник Рахни на Південному Бузі³, поселення Лютіж у Середньому Подніпров'ї⁴. Одночасно здійснені спроби культурно-етнічної інтерпретації цих старожитностей. П. М. Третьяков висловив припущення про змішання тут рис зарубинецької і пшеворської культур⁵, Ю. В. Кухаренко об'єднав більшість цих пам'яток з пізньолатенськими старожитностями Подністров'я і відніс їх до культур Поянешти-Лукашівка, яка, на його думку, належала бастарнам⁶,